

Rinse Jan Dorama - fabrikant van Fries, Gouds en Bergs aardewerk II

Een aardewerkfabriek in Leeuwarden 1856-1922

ADRI VAN DER MEULEN EN PAUL SMEELE

In het tweede deel van dit artikel staan de produkten van deze Leeuwarder aardewerkfabriek centraal. Een in miniatuur uitgevoerde reizigerscollectie en voorwerpen die na liquidatie van het bedrijf bewaard bleven geven een - onvolledig - beeld van wat er gemaakt werd.

Rinse Jan, Thijs en Engelina Dorama - de familie en het bedrijf

Veel gegevens hebben we niet over de familie. Thijs en Engelina hadden geen nakomelingen, en hun zusters vertrokken uit Leeuwarden. Het is niet gelukt rechtstreekse afstammelingen van de pottenbakkersfamilie te vinden. Ook ontbreken familiepapieren, fotoalbums en bedrijfsarchieven. Van Rinse Jan is alleen een jeugdportretje gevonden (afb. 11). Het bedrijfsgebouw is verdwenen, het Vliet

is reeds lang gedempt. Het woonhuis, waarin ook de winkel gevestigd was, staat er nog steeds (deel I, afb. 6 en 7). We moeten het doen met andere bronnen: een ooggetuigeverslag uit ongeveer 1888, aantekeningen over de liquidatie van Dorama's bedrijf die in het Dokkums museum aanwezig zijn én gesprekken met drie mensen die het bedrijf als kind goed hebben gekend.

Aan het eind van de negentiende eeuw ontstond de arbeidsinspectie. Twee van de eerste Inspecteurs van Arbeid, H. W. E. Struwe en A. A. Bekaar, hebben van 1887 tot 1889 een onderzoek gedaan naar de arbeidsomstandigheden in een zeer groot aantal bedrijven. Van het uitvoerige verslag daarvan zijn kopieën beschikbaar¹¹. Zij hebben de twee Leeuwarder pottenbakkersbedrijven van die dagen - Dorama en Draaisma - be-

zocht. Hun kort verslag is interessant genoeg om hier over te nemen. Ze letten natuurlijk vooral op die zaken die het werk in een pottenbakkerij ongezond maakten: de hitte bij het uithalen van de ovens, het gebrek aan goede verlichting, stof, vocht en het omgaan met lood.

Aardewerkfabriek R. J. Dorama 20 arbeiders; 16 mannen; 2 jongens (16-18), 1 jongen (14-16), 1 jongen (12-13) 1 paard

Werktijd 5-8 (12 ½ uur)

daglicht en zindelijkheid: tamelijk

De jongens maken klein werk en dragen aan.

De ovens hebben geen schoorsteen, de dakpannen echter zijn niet aangestreeken en kan de warmte en rook gedeeltelijk ontsnappen, heeft men veel last van rook dan worden de deuren aan de kant van den wind opengezet.

Afb. 11.

Afb. 12.

Het privaat is buiten.

De pottenbakkers zitten in hetzelfde lokaal waar den oven is, die daarvoor tevens tot droging dient. Het kan er vooral bij het uithalen zeer warm zijn; looderts werd in een open vijzel gestampt, loodglazuur gedeeltelijk met de handen op het aardewerk gebracht, een en ander zou wel nadeelig kunnen zijn.

Een paar grondgaten in een tamelijk donkere doorloop waren niet omheind. Voor goed drinkwater wordt gezorgd.

Plaatsing van oven in een afzonderlijk lokaal; bij loodstampen de vijzels te bedekken; bescherming der grondgaten en bevordering van goede lucht in de werklokalen zoude zeer nuttig en gewenscht zijn.

Bij ziekte ontvangen de goede werklieden facultatief f 2,50 ondersteuning.

De eigenaar meent dat de regering zich niet met de werklieden moet bemoeien.

F. Draaisma, fa. H. S. Draaisma pottenbakkerij, 8 arbeiders, 7 mannen, 1 jongen (13-14)

Werktijd 6-7 (11 uur); 1 paard; 1x per week 2 man nachtwerk.

De jongen is handlanger. De oven is in de fabriek en verwekt dit droogte stof en dikwijls veel warmte en dampen. Het privaat is buiten. Volgens opgave van den Inspecteur van het Geneeskundig Staatstoezicht is het bedrijf, noch de werkzaamheden daarmede in verband, waaronder begrepen is klaarmaken of aanbrengen van glazuur, ongezond of schadelijk te noemen. Eigenaar heeft twee woningen. Ondersteuning bij ziekte is facultatief.

Het is duidelijk dat aan het Zuidvliet 202 een kritische inspecteur en een knorrige Rinse Jan Dorama elkaar troffen. Bij andere pottenbakkerijen leveren Struwe en Bekaar dikwijls een gelijksoortig commentaar. Het personeel maakte lange dagen; de gemiddelde werktijd was ongeveer 12 uur, de bedrijfstijd 14 uur (van 6-20 uur). Opvallend is dat Dorama daar in ongunstige, en Draaisma in gunstige zin van afweek. Nachtarbeid kwam voor wanneer de oven ge-

Afb. 13.

stookt werd: meestal eenmaal per week, voor tenminste twee mensen. Het stoken vereiste veel kennis en verantwoordelijkheid, maar geen voortdurende actie. Toch hield de nachtploeg zich, lijkt het, niet met de gewone 'dagelijkse' werkzaamheden bezig. Het maken van kerfsnee aardewerk - op bestelling, of voor eigen genoegen - was een rustig en tijdrovend karwei waarvoor zo'n nachtdienst wel benut werd. Daarbij moet gedacht worden aan het geel of groen geglazuurde kerfsnee aardewerk, vaak gelegenheidsstukken, en niet aan het veelkleurig materiaal, dat later - sinds \pm 1900 - veel bedrijfsmatiger werd gemaakt in onder meer Lemmer en Workum¹². Toen het genoemde inspectiebezoek werd afgelegd was Dorama al enige jaren eigenaar van een tweede pottenbakkerij, in Dokkum. In 1880 had hij daar het bedrijf van Jappe Wiggerts Eidsma aan het Zuiderbolwerk overgenomen en voortgezet als bijkantoor, zoals het in het inschrijvingsregister van de Kamer van Koophandel (in 1921) genoemd wordt. De productiecapaciteit en de afnemers werden dus in het eigen bedrijf ingepast. Er moeten meer onroerend-goedtransacties geweest zijn. De Hoofdelijke Omslag (een soort personele belasting) van 1891 vermeldt dat Rinse Jan Dorama nog enkele woningen bezit, wat percelen land en 'een pottenfabriek te Dokkum en een idem te Franeker'. De laatste Franeker pottenbakkerij is dan echter al vele jaren buiten gebruik. Voorzover wij weten heeft

Afb. 11. Kinderportret van Rinse Jan Dorama (links) en zijn broer Klaas, resp. 6 en 5 jaar oud. Reproductie uit 1887 van een litho of tekening van J. M. Heymans uit 1832. (Mevr. C. M. Dorama-Buiskool, Heerenveen).

Afb. 12. Thijs Dorama (zittend links) temidden van de officieren van de Leeuwarder schutterij; 1904. (archief H. W. Keikes †).

Afb. 13. Enkele gereedschappen uit de pottenbakkerij van Dorama. V.l.n.r.: radstempel, koperen plaatje met omgezette rand om stukken klei af te snijden, ringeloorhoorn, stempel, schraper, houten mes, prikker. Coll. Streekmuseum Het Admiraliteitshuis te Dokkum.

Dorama het bedrijf aldaar nooit geëxploiteerd; of hij de hand gehad heeft in de sluiting is ons onbekend. Vergelijkbaar is de al genoemde transactie enkele jaren later, in 1900, als Draaisma vertrekt. Het bedrijfspand wordt ook door Dorama aangekocht, en als opslagruimte gebruikt. Om te verhinderen dat een ander hem concurrentie aandoet bij een dan al krimpende markt? We vermoeden dat dat de belangrijkste beweegreden was. Dorama wilde greep op de markt houden; na 1900 was hij de enig overgebleven pottenbakker in dat deel van Friesland. Terug nu naar Dokkum, waar het Streekmuseum 'Het Admiraliteitshuis', dank zij de activiteiten van de oprichter, D. J. Kamminga, interessant materiaal bewaart met betrekking tot de pottenbakkerij¹³. Zo is er een collectie aardewerk en gereedschap: maatstokjes, prikkers voor vergieten en tuiten, houten messen,

radstempels, pijparden vormpjes en een Dorama-stempel waarmee de wijde lage pannetjes werden gestempeld (*afb. 13*). Ook zijn er aantekeningen die Kamminga maakte van gesprekken met de laatste pottenbakker, Rienk de Beer, en met de handelaar Tjeerd Kool. In dat laatste gesprek komt de liquidatie van het bedrijf aan de orde, die zich afspeelde omstreeks 1922. Tjeerd Kool vertelt hoe het laatste potgoed uit de Leeuwarder pottenbakkerij per worp aan hem werd verkocht. Notaris Nanne Ottema, de zaakwaarnemer van de Dorama's, vroeg 40 cent per worp, Kool bood 12 cent, en uiteindelijk werd de prijs op 15 cent vastgesteld. Vervolgens moest de vracht worden ingeladen en daarbij werden Dorama's werknemers, die altijd zuinig behandeld waren door hun baas, door Kool duchtig op drank getrakteerd. Het gevolg was dat er heel wat meer aardewerk in een worp ging dan gebruikelijk, zeer ten voordele van Kool. De partij werd naar Dokkum vervoerd, waar Kool ook de laatste produkten uit de Dokkumer pottenbakkerij op taxatie kocht. Hij verkocht er goed van; het restant werd uiteindelijk per schip naar Groningen afgevoerd en daar afgezet. Van Kool en zijn medefinancier D. G. van de Werff kreeg Kamminga het materiaal dat nu nog in het museum aanwezig is; het is echter niet met zekerheid vast te stellen of het aardewerk in Leeuwarden of Dokkum gemaakt is. Zelfs een pottenbakkersschijf heeft Kamminga nog bemachtigd, maar die is verloren gegaan.

Tenslotte de herinneringen. Dank zij wijlen de heer H. W. Keikes van de Leeuwarder Courant, die in 1984 in zijn veelgelezen rubriek 'We kanne nog meer bewere' aandacht vroeg voor ons Dorama-onderzoek, waren gesprekken mogelijk met enkele mensen met levendige herinneringen aan het bedrijf van Dorama aan het Zuidvliet. Het betreft de heer H. Kloosterman te Bergum, kleinzoon

van Harmen Bosch (1830-1907), mevrouw W. van der Meulen-Zandstra te Drachten, kleindochter van Sybren Bosch, en mevrouw C. M. Dorama-Buiskool te Heerenveen, weduwe van de kleinzoon van Klaas Dorama, broer van pottenbakker Rinse Jan. Harmen Bosch en later zijn zoon Sybren waren belangrijke werknemers van de familie Dorama, en vervulden de functie van meesterknecht.

De heer Kloosterman herinnert zich: 'Het huis aan het Vliet had gebogen ramen op de rechter hoek. Ik meen dat ze daar veel glaswerk hadden. 't Vliet was een gezellige buurt: werken, molens, timmermanswerkplaten, winkels, en wel drie mensen die schouwttjes verhuurden; ook een paar kroegen want men hield van een slokje. Mijn Grootvader [Harmen] was ovenist, en had veel verantwoordelijkheid. De klei werd gekocht bij boeren. [Thijs] Dorama was een zuinige klant. Grootvader en Dorama hadden vaak woorden over de kwaliteit. Zei grootvader: heeft die vent weer minne klei gekocht. Eenmaal liep de ruzie zo hoog, dat grootvader niet meer kwam, en ging werken bij de aanleg van het Nieuwe Kanaal. Maar Dorama kwam elke dag langs om te vragen of hij terugkwam. Zo is hij weer teruggekomen, en toen was de verstandhouding goed. Dorama bracht elke week een gulden of een rijksdaalder toen grootvader ziekelijk werd; het geld rammelde in zijn zak. Aan het eind van de week werd het potgoed afgevoerd. Eerst, maar dat heb ik niet meer meegemaakt, ging dat met een slee, er moest voortdurend een vette lap, de smeerlap, onder de glijders geslagen worden. Later kwam er een jol, die in het Vliet voor de deur lag, en waarmee het potgoed naar de schepen werd gebracht die het verder vervoerden. Dorama verkocht het niet zelf. De potschippers gingen bijv. naar Tijnje en Eernewoude; arme lui kochten het zo van de schipper, verder ging het naar winkels.

Het werk was ongezond, er hing altijd een eigenaardige lucht. Het was hard werken en weinig verdienen. Dorama was wel wat verwaand, hij reed altijd op dat molenpaard. Oom Sybren maakte ook kerfsneeaardewerk; hij zat in een aparte ruimte, hij leek meer de pottenbakkersbaas.'

Mevrouw Van der Meulen vertelde: 'Grootvader (Sybren) was de vertrouwensman en huisbewaarder van de familie. Hij zat alleen in een cel met twee draaischijven, het raam keek uit op de mooie tuin. Het huis was prachtig, met een wijnkelder, en soms kwam ik bij de juffrouw [Engelina] in de keuken. Ze droeg altijd een eenvoudige bonte japon.

In de winkel had je glas, kristal en Duits goed, het stond er voor de pronk, ik heb er nooit een klant gezien; als je een pot nodig had ging je naar een andere winkel. Tussen het huis en de fabriek liep het paard. Om de veertien dagen brandde de oven, met bakkersturven, er sliepen dan een paar mannen één of twee nachten bij de oven. Het loden (glazuren) gebeurde buiten, dat deed grootvader. Er werkten meest oudere mensen; Rooie Jantje (Johannes Breedenbach)¹⁴ weet ik nog, en Bartel Peerdeoog (een geestelijk gehandicapte man). Ze werkten van 's ochtends 7 tot 's avonds 6, grootvader kreeg f 20,- per week. Hij ging naderhand naar het gasthuis. Engelina betaalde wel de lonen uit, maar kwam nooit in de fabriek. Notaris Ottema was haar rechterhand, Grootvader maakte soms kerfsnee (*afb. 14*), de anderen deden dat niet. Ook de reizigerscollectie [uit het Prinsessehof, waarover straks meer] heeft hij gemaakt. Van wat hij verder gemaakt heeft herinner ik me bloempotten, pannen, komforen, kippebakjes en deksels. Het was van goede kwaliteit en vuurbestendig. Er waren ook spaarpotten, zelfs met zeehonden en papegaaien.'

Mevrouw Dorama: 'Ik was van 1914-1919 in huis bij Mevrouw Fokje

Reerink-Dorama en leerde zo de familie kennen. Thijs was altijd met de schutterij bezig, en met het witte paard. Hij zal zelf geen potten gemaakt hebben. Er werkten zo rond 1915 nog zo'n 6 mensen, allemaal ouderen. Het bedrijf is langzaam doodgebloed. De familie ligt begraven in Lekkum; in Leeuwarden lagen de graven soms in het water, dus wie het zich kon permitteren ging naar Lekkum, dat lag hoger.

Mijn man logeerde er wel toen hij een jaar of 12 was. Hij hielp wel eens in de winkel. Er waren kop en schotels, borden, geen grof aardewerk. Engelina was een heel lief iemand, we werden er altijd leuk ontvangen. Ze was erg gesteld op mijn man. Wel waren ze erg zuinig.

De grootvader van mijn man was Klaas Dorama, de broer van Rinse Jan, hij was arts en erg vooruitstrevend, hij verrichtte keizersnedes, op het biljart, en liet patiënten betalen naar draagkracht.'

Uit alle verhalen - hoe fragmentarisch ook - komt het beeld naar voren van een welgestelde, paternalistisch en vooral zuinig ingestelde familie. Thijs was officier van de Leeuwarder schutterijen, de beroepen van zijn collega-officieren: bankier, rechter, papierhandelaar, arts, notaris, tabaksfabrikant, zeggen iets over de status die aan die functie verbonden was. Toch werd er wel eens de draak met hem gestoken als hij met zijn door het rondjes draaien in de kleimolen wat scheef lopende schimmel door de stad liep. Het is merkwaardig hoe sterk Thijs' functie bij de schutterij het beeld van hem beïnvloedt, terwijl de schutterij toch al in 1907 werd opgeheven¹⁵.

Vermoedelijk was Rinse Jan de laatste ambachtelijke pottenbakker van zijn geslacht, die door inventiviteit en expansiekracht het bedrijf, ook in een periode van betrekkelijke neergang van deze branche, tot bloei wist te brengen. Verhalen over een nog vroegere periode melden dat hij op

Afb. 14. Komfoortje in kerfsnee aardewerk, gemaakt door Sybren Bosch voor eigen gebruik. Aanleiding voor het maken was de koperen treeft, afkomstig van een koperen komfoor. (Part. verz., Drachten)

zondagmorgen, als zijn vrouw naar de kerk was, zelf achter de schijf plaatsnam om voor eigen genoegen wat te experimenteren.

Onder leiding van zoon Thijs en dochter Engelina heeft het bedrijf waarschijnlijk weinig nieuwe impulsen gekregen. Alle zegslieden herinneren zich Thijs als officier van de schutterij, hoog te paard gezeten, en niet als pottenbakker, terwijl Engelina zich zelfs nooit in de werkplaats vertoonde. De indruk bestaat dat het bedrijf in zijn laatste jaren gedragen werd door een klein aantal zeer getrouwe, oudere werknemers, waarvan vader en zoon Bosch de belangrijkste waren.

De produkten van Dorama

Blijkens een advertentie in de catalogus van de Nijverheidstentoonstelling die in 1906 in Leeuwarden gehouden werd, waren de Dorama's fabrikanten van Fries, Gouds en Bergs aardewerk - drie soorten produkten die zo gerenommeerd waren, dat ze tot een begrip geworden waren, en ook buiten de oorspronkelijke productiecentra gemaakt werden. Dit bemoeilijkt natuurlijk de zekere toeschrijving van een voorwerp aan een bepaald gebied en/of een bepaald de fabrikant.

Wat het Bergse aardewerk van Dorama betreft is toeschrijving mogelijk dank zij het speciale merk dat gevoerd werd: de aanleiding om ons in Dorama's bedrijf en produkt te verdiepen. We zijn op zoek gegaan naar gemerkte Doramavoorwerpen en hebben daartoe de belangrijkste Friese musea en het Openluchtmuseum in Arnhem doorzocht, inclusief de verschillende depots. Het resultaat wordt hier gepresenteerd en wordt ook nader ingegaan op de relatie Leeuwarden-Bergen op Zoom.

Het Friese aardewerk van Dorama moet vooral bestaan hebben uit de gangbare modellen die overal in deze provincie gemaakt werden. Aan de hand van de reizigerscollectie uit het Princessehof is het mogelijk hiervan iets te laten zien, evenals van het Goudse produkt.

Op de Nijverheidstentoonstelling exposeerden de Dorama's 'eene collectie aardewerk, friesch fabrikaat'. De Leeuwarder Courant bericht uitvoerig over deze tentoonstelling en meldt op 6 augustus 1906 dat de inzending met een zilveren medaille werd bekroond, terwijl de kunstpottenbakker Willem Brouwer het goud in de wacht sleepte en Govert Augustijn uit Bergen op Zoom met sieraardewerk van 'De Kat' het brons¹⁶. Hieruit blijkt dat de Dorama's een uitstekend produkt leverden, dat zich goed kon handhaven temidden van vernieuwers als Brouwer en Augustijn. Hun vroegere concurrent Engle Miedema wist indertijd met zijn inzending naar de tentoonstelling van 1864 niet verder te komen dan het jury-oordeel 'middelmatig'¹⁷.

Dorama heeft zich overigens niet beperkt tot de fabricage van de hierboven genoemde waren. Wat moeten wij ons voorstellen bij de inzending van de firma T.R. (Thijs Rinse) Dorama naar de nijverheidstentoonstelling van 1896, waar in de catalogus sprake is van 'beelden, bloempotten, bloemhangers, tabakspotten, jardinières enz. in syderroliethe (= steenbrons) en terra-cotta?'¹⁸. Een poging

Afb. 15.

Afb. 16.

om te experimenteren met sieraardewerk, onder meer bestemd voor de tuin? Een en ander bevestigt weer het vermoeden dat de verscheidenheid aan produkten ook in het recente verleden groter is geweest dan vaak gedacht wordt en dat onze bekendheid met en kennis van de voorwerpen fragmentarisch is en ook wel zal blijven.

Bergs aardewerk in Friesland

In de negentiende en twintigste eeuw moet er veel aardewerk uit Bergen op Zoom naar Friesland zijn geëxporteerd. Het kwalitatief goede en vooral vuurbestendige Brabantse produkt was er populair; in veel Friese musea is Bergs materiaal aanwezig en ook nu nog duiken er regelmatig voorwerpen op. Opvallend is dat een beperkte groep produkten in trek was op de Friese markt. Koekepannen of braadpannen in diverse maten, grote komforen, doofpotten op pootjes met puntoren, kachelpannen en Bergse schotels of slachtbakken bepalen het beeld, dat aangevuld wordt met een enkele kromsteelpan en een kookpan op pootjes. We signaleren dit omdat in andere regio's weer andere Bergse produkten worden aangetroffen. Sprekend is het verschil met Zeeland, waaraan naast komforen vooral melkteilen, melktesten, stooftesten, orenpotten en vergieten geleverd zijn. Kennelijk bestond er in Friesland een heel specifieke vraag naar 'vuurgaande Bergse waar', als aanvulling op de eigen produkten. De grote populariteit van het Bergse aardewerk moet voor Dorama aan-

leiding zijn geweest om dit produkt zelf in zijn assortiment op te nemen. Hij voorzag het van een speciaal merk dat grote overeenkomst vertoont met het ronde Bergse merk; in plaats van de drie kruisjes staan de initialen RJD. Op 26 februari 1881 wordt dit merk officieel gepubliceerd in 'Het Merkenblad', een bijlage van de Staatscourant. Hernieuwde inschrijving vindt plaats in 1901. Een en ander wil niet zeggen dat Dorama niet eerder met het gebruik van het merk kan zijn begonnen: de mogelijkheid merken wettig te deponeren werd pas in 1880 geopend, en Dorama behoorde tot de eerste golf aanvragers. Evenals zeven Bergen-op-Zoomse pottenbakkers, die op 14 mei 1881 het ovale Bergse merk deponeerden.

Tot nu toe vonden we vijf verschillende soorten voorwerpen met het BOZ-RJD-merk:

- koekepannen in verschillende maten; deze zijn in diverse musea te vinden; (afb. 15; wanneer bij de afgebeelde voorwerpen de herkomst niet is vermeld zijn ze afkomstig uit de verzameling van de auteurs);
- kachelpannen in diverse maten, de grootste met een roosje; ook die zijn in een aantal musea aanwezig; (afb. 16);
- komfoor; we kennen een gaaf exemplaar, daarnaast is er in het Fries Museum een aanwezig waarvan alleen de onderste helft met het merk, bewaard bleef, een bodemvondst uit Sexbierum (afb. 17);
- kromsteelpan; het enige ons bekende exemplaar staat in het Admiraltiteitshuis te Dokkum (afb. 18);

- een platte schaal met vlakke bodem, schenklip en twee dikke horizontale puntoren, uit Het Princessehof. Ook dit is het enige ons bekende exemplaar (afb. 19).

Het feit dat drie van de vijf voorwerpen slechts in enkelvoud werden aangetroffen maakt het heel onwaarschijnlijk dat hiermee het complete Bergse assortiment van Dorama gevonden is. Waarschijnlijk zijn er meer voorwerpen geweest, met name een schotel of slachtbak, een doofpot, misschien een schotpan en een kookpan op pootjes.

Hoewel het geringe aantal waarnemingen tot voorzichtigheid dwingt is er wel het een en ander te melden over de uiterlijke verschillen tussen de Dorama-versie en de Bergse originelen. Dorama's produkten vertonen een geringere kleurvariatie dan het Bergse aardewerk; kenmerkend is de oranjebruine kleur, die overigens ook bij veel Bergs aardewerk voorkomt. De kachelpannen zijn niet van de Bergse te onderscheiden; misschien zijn ze wat hoger in verhouding tot de breedte, maar bij de echte Bergse produkten komt in die maatverhouding zo'n variatie voor dat we geen conclusies kunnen trekken.

De koekepannen zijn duidelijk herkenbaar: de stelen zijn iets langer, en de schenklip is door Dorama's pottenbakkers op de traditionele Friese manier aangebracht door van boven naar beneden een gootje in de rand te duwen, terwijl in Bergen op Zoom de rand van binnen naar buiten tot een - soms maar flauw zichtbare - schenklip wordt gemodelleerd (afb. 20). Bij de platte schaal met puntoren

Afb. 17.

is bij de schenkclip hetzelfde verschil tussen het Bergse en het Leeuwarder produkt te zien.

Het komfoor, waarvan we maar anderhalf exemplaar konden achterhalen, is een curieuze kruising tussen het traditionele Friese en het Bergse komfoor. Typisch Bergs is dat er drie en niet vier luchtgaten zijn, en dat ook de onderzijde geglazuurd is.

Voor een Bergs komfoor is het echter te hoog en de oren zijn kleiner en dunner, en dat zijn net weer kenmerken van de Friese komforen. Ook is de rand niet plat maar naar binnen afgeschuind, wat bij de Bergse komforen nooit, en bij de Friese soms voorkomt.

Al konden we enkele vormverschillen vaststellen, we moeten concluderen dat Dorama's produkten erg veel leken op de Bergse. Er is meer dan dat. F. A. de Boer uit Workum deed mee dat Dorama klei uit Halsteren [bij Bergen op Zoom] liet komen. Na de liquidatie van Dorama's bedrijf nam zijn vader, R. F. de Boer, niet alleen de loodmolen over, maar ook twee schepen met deze Bergse klei. 'De arbeiders moeten mijn vader vervloekt hebben, ze was niet van de schop af te krijgen!' De klei bleek niet goed te gebruiken in het Workumse produktieproces, omdat het smeltpunt iets afweek van dat van de Friese klei, wat het apart stoken van de oven noodzakelijk maakte. Wellicht heeft dat ook bij Dorama tot problemen geleid; zekerheid over het gebruik dat hij van die klei gemaakt heeft is er niet.

Overigens heeft De Boer nooit het plan opgevat om zelf Bergs aarde-

werk te gaan maken: hij importeerde het, tot in de jaren dertig toe, en verhandelde het in Friesland. In de laatste periode waren Wittermans en Augustijn zijn leveranciers. Het aantal soorten was beperkt: kachelpannen, aanvankelijk ook koekepannen, en schotels of slachtbakken. Geen komforen of doofpotten: 'die maaken we zelf'.

Er is een aanwijzing dat Dorama al vroeg belangstelling had voor wat er in Bergen op Zoom omging. In het 'Bergen op Zooms Nieuws- en Advertentieblad' van 28 mei 1871 plaatste hij een advertentie waarin hij om personeel vroeg¹⁹. (afb. 21) Voorts is er een verhuisregistratie van de pottenbakkersknecht Johannes Voorhans, die op 17 mei 1867 van Bergen op Zoom naar Leeuwarden verhuist²⁰. In 1875 vertrekt hij weer, nu naar Nieuwe Pekela. Zijn zoon Johannes Adrianus was ook pottenbakkersknecht en woonde jarenlang vlak bij Dorama aan het Zuidvliet. Het is niet zeker, maar wel aannemelijk dat een van hen (of beiden) bij Dorama werkte. Dorama zal, als hij zich zo duidelijk moeite gaf in Bergen op Zoom personeel te werven, de bedoeling hebben gehad langs deze weg specifieke vakkennis binnen het bedrijf te halen.

Enkele voorzichtige conclusies:

- Dorama's produktie van Bergs aardewerk heeft plaatsgevonden gedurende een groot deel van de periode dat het bedrijf bestond; hij is er wellicht in de jaren zestig mee begonnen, en in 1906 werd er nog reclame voor gemaakt. Sinds wanneer het merk werd gebruikt is niet bekend.

Afb. 18.

Afb. 15. Koekepannen, links Dorama, midden en rechts Bergen op Zoom.

Afb. 16. Kachelpannen, rechts Dorama, midden uit Bergen op Zoom, links uit Gouda. Deze draagt het merk BBW, gevoerd door Goedewaagen.

Afb. 17. Komforen, links uit Bergen op Zoom, rechts Dorama, midden een Fries komfoor.

Afb. 18. Kromsteelpannen, links Dorama (Coll. Admiraliteitshuis, Dokkum), rechts Bergen op Zoom.

- De omvang van de produktie moet gering zijn vergeleken met de hoeveelheid echt Bergs aardewerk die in Friesland werd afgezet als we mogen, afgaan op hetgeen ons nog van beide produkties rest.

- De diversiteit van de produktie is moeilijk te schatten, gezien het kleine aantal vondsten tot dusver. Waarschijnlijk zocht Dorama aansluiting bij die vuurbestendige Bergse produkten die in Friesland bij uitstek populair waren. Over ontwikkelingen in vormen en assortiment zijn er geen gegevens gevonden.

- Dorama deed serieuze pogingen het authentieke Bergse produkt te benaderen door personeel en klei uit Bergen op Zoom te halen; in hoeverre hij van deze attributen steeds gebruik maakte is niet bekend. Sommige produkten zijn door vormafwijkingen van het Bergse origineel te onderscheiden.

De Dorama-pannetjes

Naast het Bergse merk hanteerde Dorama ook stempels met zijn volledige naam, al dan niet met de plaats-

Afb. 19.

Afb. 20a.

Afb. 20b.

naam Leeuwarden. In Dokkum is nog zo'n stempel aanwezig. Tot dusver hebben wij deze merken uitsluitend aangetroffen op lage, wijde pannetjes met een vlakke bodem, schuin opstaande ronde oren en voorzien van een deksel. (afb. 22). Er bestaat een zekere variatie in deze pannetjes: grotere en kleinere, lichtbruine, donkerbruine en tweekleurige. Er is ook een luxevariant met donkerbruine glazuur, reliëfwerk op de deksel en platte grepen in plaats van oren. Deze pannen kunnen een specifiek Dorama-produkt zijn geweest; ongemerkte exemplaren kennen we tot dusver niet. Wel een vergelijkbaar voorwerp met een echt Bergs merk, een Amsterdamse bodemvondst. We kennen er geen tweede exemplaar van, en op dit moment is niet uit te maken of Dorama een van oorsprong Bergs produkt imiteerde, of men zich in Bergen op Zoom door Dorama liet inspireren, of dat in beide gevallen een ons onbekend voorbeeld werd gevolgd. Duidelijk is dat het Dorama-pannetje zich ondanks de variaties in vorm en kleur laat onderscheiden van Bergse kachelpan met z'n geknikte wand, en van de bolwandige pannetjes met omhooggebogen oren die overal in land gemaakt zijn, ook door Dorama en ook in Bergen op Zoom naar uit fotomateriaal blijkt ¹⁹-zij het dat ze niet werden gemerkt.

De reizigerscollectie

Een bron die in de literatuur wel genoemd, maar nauwelijks gebruikt werd, is de reizigerscollectie van de

firma Dorama die zich in het Princessehof te Leeuwarden bevindt ²⁰. Het is een verzameling van enkele tientallen voorwerpen in miniatuur, die via notaris Ottema in het Princessehof is terechtgekomen, (afb. 23). Ottema was een belangrijk adviseur van de Dorama's, dus het is heel goed mogelijk dat de familie de collectie aan Ottema geschonken heeft. De mededeling van mevrouw Van der Meulen dat haar grootvader Sybren Bosch ze gemaakt heeft doet een datering kort na 1900 vermoeden. Ottema meldt wel het begrip 'reizigerscollectie'. In elk geval is het een verzameling die tot doel heeft de variatie in produkten van het bedrijf te laten zien.

Er zijn twee vergelijkbare collecties. De eerste is te zien in het Markiezenhof te Bergen op Zoom. Die bevat een aantal modellen die in 1929 door de bejaarde pottenbakker Wakkee gemaakt zijn en die representatief zijn voor de Bergse aardewerkproductie uit zijn jonge jaren, het laatste kwart van de vorige eeuw ²¹. De collectie heeft dus bij uitstek een documentair doel. Er zijn voorwerpen bij waarvan we geen 'echt' exemplaar meer kennen.

In het gemeentemuseum De Moriaan in Gouda bevindt zich eveneens een verzameling miniaturen, voorzien van het merk van de fabrikant Goedewaagen. Er is weinig over bekend; ze staat als speelgoed geregistreerd, maar de grote variatie aan voorwerpen doet een ander doel, mogelijk dat van een reizigerscollectie of een documentaire verzameling, vermoeden.

Terug naar de Leeuwarder minia-

turen.

Het Bergse aandeel is gemakkelijk vast te stellen, en beperkt zich tot een koekepan en een schotel of slachtbak. Het Friese aandeel is het grootst. Om te beginnen zijn er twee verfpotten, die in Friesland vrij algemeen voorkomen, maar daarbuiten waarschijnlijk nauwelijks of niet zijn gemaakt. Er zijn twee typen: het hoge bloempot-achtige model en het lage wijde model met afgeschuinde onderkant. Typisch Fries zijn ook de drie stukjes ringeloorardewerk, waarvan alleen de kom met twee puntoren ook elders (maar dan met ronde oren) gemaakt is, en het groene vergietje op pootjes met staand en liggend oor, een fraai en zeldzaam stuk. Voorts zijn er tal van voorwerpen die ook elders algemeen zijn, maar door details in de vormgeving specifiek Fries. Dat zijn de komforen, de stoof-testen, het platte vergiet, de groene kom met puntoren, de doofpot, de kippedrinkbak met hengsel, het geglazuurde bakje met de iets holle rand en de afgeschuinde bodem, de bloempot met knoppen en de twee orenpotten of voorraadpotten, de een van buiten wel, de ander niet geglazuurd. Ook de bakjes met liggend oor lijken Fries door hun vlekkenversiering.

Het is moeilijker om typisch Goudse voorwerpen te onderkennen. Waarschijnlijk kan het bolwandige pannetje met schenkclip in licht- en donkerbruine glazuur ertoe gerekend worden. Het is een type dat op tal van plaatsen in ons land gemaakt is en dat zich nog langer dan de Bergse kachelpan heeft kunnen handhaven, dik-

POTTENBAKKERSKNECHTEN

kannen VAST WERK bekomen bij

R. J. DORAMA,

te Leeuwarden.

Aanbieding *franco* met opgaaf van verdienste en bekwaamheid.

Afb. 21.

wijls onder de naam 'perenpannetje'. Een naam die mogelijk te verklaren is: in veel huisgezinnen werd toen de opmars van de geëmailleerde pan al lang voltooid was, nog een aardewerk pannetje in ere gehouden omdat de stoofperen daarin na eindeloos pruttelen op het petroleumstel mooier rood werden. Ook de donkerbruine po werd misschien als Gouds beschouwd. Twijfel is er wat betreft de pot met bandoren en de geschilderde zwarte bies²². Er zal met name meer studie naar de Goudse aardewerkproductie nodig zijn om vast te stellen wat daar gemaakt is, én wat elders onder Gouds aardewerk werd verstaan. Tenslotte zijn er nog enkele voorwerpen die weliswaar veel in Friesland zijn gemaakt, maar die wat vorm betreft niet afwijken van producten van elders: een kippebakje met knop en ronde gaten, plante- en duivebakjes, een potdeksel. Hoe belangrijk deze verzameling miniaturen ook is voor het beeld van de Doramaproductie, de conclusie moet zijn dat de verzameling, en dus het beeld, verre van compleet is. Er ontbreken al enkele Bergse voorwerpen, maar het is heel goed denkbaar, zeker voor een reizigerscollectie van omstreeks 1900, dat verouderde voorwerpen als een kromsteelman ontbreken. Maar ook tal van producten die toen in Friesland wel gemaakt werden ontbreken: kachelpan, bruin vergiet, hoog vergiet op standring, spaarvarken, kannen, en het 'luxe goed' als theelichten, koffiepotten, chocoladeketels, leeuwarder potten, puddingvormen etc.²³. Toch zal Dorama een deel van deze producten

wel hebben gemaakt. Van de kachelpan en de kannen weten we het zeker, en ook van gewone voorwerpen als hoge vergieten moeten we aannemen dat ze tot het standaardaanbod hoorden. Er was een zekere regionale verdeling van markten - Dorama bestreek het oosten van Friesland, inclusief de Wouden - en dat maakt het waarschijnlijk dat elke pottenbakker een vrij breed assortiment had. Daarbij vertelt een goed ingevoerde collega als F. A. de Boer dat Dorama juist in het fijnere, luxe goed ('stadsgoed') een naam te verliezen had. (afb. 24) Misschien duikt er nog eens materiaal op dat nauwkeuriger conclusies toelaat. Voorlopig gaan we er van uit dat de reizigerscollectie een incompleet beeld geeft. Overigens moet bedacht worden dat aan het eind van de vorige en het begin van deze eeuw een flink deel van de productie van pottenbakkers bestond uit bloempotten, en die zijn al helemaal moeilijk naar de maker te identificeren. Aanvankelijk werden de bloempotten met de hand gedraaid, later kocht wie het zich kon veroorloven een pottenpersje.

Dokkum

De via Kool en Van de Werff door het Dokkumse museum verworven stukken kunnen zowel in Leeuwarden als in Dokkum gemaakt zijn, in elk geval onder het regime van de Dorama's. Voor een deel zijn het voorwerpen die we kennen van bekend zijn door de miniaturen: komfoortjes, testen, een kippedrinkbakje,

Afb. 22.

Afb. 19. Platte bakken met puntoren en schenklip; links Dorama (verz. Prinsessehof, Leeuwarden), rechts Bergen op Zoom.

Afb. 20. Schenklip van een Dorama - (links) en een Bergse koekepan.

Afb. 21. Advertentie in het 'Bergen op Zoomse Nieuws- en Advertentieblad' van 28 mei 1871.

Afb. 22. Stoofpannetjes; links en rechts Dorama (de gladde uitvoering coll. Nederlands Openluchtmuseum), midden een soortgelijk pannetje uit Bergen op Zoom.

een donkerbruine po, ringeloorpotten, deksels. Daarnaast voorwerpen waarvan vermoed kon worden dat ze er zijn gemaakt: een kan, bloemehanger, spaarvarken, ronde testjes met slibversiering, twee kachelpannen (één met, één zonder BOZ-RJD-merk), een laag vergiet en een aantal aardbeikoppen met in ringeloor de initialen van de opdrachtgever, waarvan in twee gevallen ook de naam bekend is, en de al genoemde Dorama-BOZ-kromsteelman. Voorts een donkerbruine kan met vlakke bodem en bandoor, een type dat in Gouda, maar ook in tal van andere centra gemaakt is. Er is ook een kerfsneetest, maar die stamt niet uit de fabrieksvoorraad. Hij werd gemaakt door Gerrit de Beer en later door Rienk de Beer geschonken. Kerfsnee werd in Dokkum niet gemaakt; de test is voor eigen gebruik vervaardigd, en deed jarenlang dienst in de keukenstoof. Afb. 25 toont een keuze uit deze voorwerpen.

Het fijne goed

Dorama had de reputatie binnen de beperkingen van de grofaardewerk-

Afb. 23.

fabricage toch heel verfijnde producten te kunnen maken. Sommige van zijn collega's konden dat ook, dus toeschrijven van voorwerpen aan zijn bedrijf is alleen mogelijk wanneer over de herkomst nadere gegevens

bekend zijn. Dat geldt voor de kerfsneetest uit Dokkum en het eveneens voor eigen gebruik gemaakte kerfsneekomfoor van Sybren Bosch. Curieus zijn de spaarpotten in de vorm van een zeeleeuw en mansfiguren en

de als wanddecoratie bedoelde vruchten uit de verzameling-Beeling (afb. 26). Meer aansluiting bij het gewone aardewerk biedt het serviesje van afb. 27, doch ook dit heeft enkele geheel eigen kenmerken, zoals de twee kleuren en het wat gestileerde model. Tenslotte zij naar het Fries Museum te Leeuwarden verwezen, waar enkele aan Dorama toegeschreven voorwerpen zijn geëxposeerd: twee groene kinderserviesjes, een fraai groen miniatuur sleetje, een komfoor met vast asrooster, geel geglazuurd met kleine bruine vlekken, en een visvormig schaalje dat weinig meer lijkt op het traditionele produkt.

Kerfsnee, spaarpotten en wanddecoraties tonen een grote vaardigheid in het modelleren en het bereiken van allerlei kleureffecten met glazuur. Onze zegslieden menen dat deze producten overwegend op kleine schaal, voor familie en kennissen, gemaakt

Afb. 25.

Afb. 24.

zijn. Het is moeilijk na te gaan of ze in het commerciële assortiment waren opgenomen. De overige genoemde voorwerpen waren dat waarschijnlijk wel. Een probleem is echter dat naarmate de voorwerpen meer afwijken van het gewone aardewerk, ze moeilijker zonder aanvullende informatie als resultaat van pogingen tot produktvernieuwing van traditionele pottenbakkers te herkennen zijn.

Slot

Terug naar de aanleiding, en naar het doel van deze verkenning. Aanleiding was het feit dat aan Dorama's bedrijf althans het gemerkte aardewerk met zekerheid kan worden toegeschreven. Uit de verdere gegevens die bijeengebracht zijn ontstaat een beeld van het reilen en zeilen van een pottenbakkerij die in de tweede helft van de vorige en het eerste kwart van deze eeuw een belangrijke plaats in de aardewerkproductie is gaan innemen.

Bij de start in 1857 had Dorama, zie de tabellen 2 en 3, in Friesland 20 concurrenten. Wanneer het aantal personeelsleden bepalend is voor de productiecapaciteit, dan besloeg zijn bedrijf ruim een kwart van de Leeuwarder, en een tiende van de Friese productiecapaciteit. In 1882 was het aantal collega's gehalveerd, en zijn hegemonie in Leeuwarden gevestigd. Mede door overname van de Dokkumse pottenbakkerij is het aandeel

Afb. 23. De reizigerscollectie van Dorama uit het Princessehof, gemaakt door Sybren Bosch. Vooraan links drie stukken Gouds aardewerk, bovenaan een Bergse schotel en een Bergse koekepan, en verder Fries aardewerk. Foto Johan v.d. Veer, Gemeentemuseum Het Princessehof, Leeuwarden.

in de totale Friese produktie gestegen tot meer dan een kwart, bijna een derde. In 1891 is het zeker een derde, in 1901 eveneens en hoewel daarna de cijfers fragmentarischer worden lijkt het niet onaannemelijk dat hij dat aandeel tot het einde toe heeft behouden.

Als die veronderstelling juist is betekent dat dat gedurende veertig jaar, van 1882 tot 1922, omstreeks een derde deel van de Friese aardewerkproductie afkomstig is uit Dorama's ovens. Die veertig jaar beslaan een vitale periode, omdat een aanzienlijk deel van het negentiende- en twintig-

Afb. 26

Afb. 24. Voorbeelden van verfijnder aardewerk, dat niet aan een bepaald bedrijf is toe te schrijven. Achter: theelicht met theepot, puddingvorm, doofpot met oplegwerk, vlekkenkan, koffiepot met komfoor; voor: tulbandsvorm, theelicht, spaarvarken, gevleete spaarpot gedateerd 1895, speelgoedvergietje, komfoortjes.

Afb. 25. Door Dorama vervaardigd aardewerk uit de collectie Kool-v.d. Werff in bezit van het Streekmuseum Het Admiraliteitshuis te Dokkum. Achter v.l.n.r.: potdeksel, kippebak met hengsel, kan, kachelpan, kan, po, daarvoor v.l.n.r.: donkerbruin komfoortje met staand en liggend oor, orenpotje, ringeloorpot, idem, gedateerd 1889, kerfsneetest, groen komfoortje met staand en liggend oor;

helemaal vooraan: v.l.n.r.: komfoortje, twee aardbeikoppen, rood geschilderde bloemenhanger, spaarvarken, komfoortje.

Foto: Erik Hesmerg, Sneek.

Afb. 26. Spaarpotten en wanddecoratie in de vorm van vruchten, afkomstig van Dorama's bedrijf. Verz. fam. Beeling, Leeuwarden.

ste-eeuwse aardewerk dat bewaard gebleven is toen zal zijn gemaakt. Hoe verder we teruggaan in de tijd, hoe meer er immers verloren gegaan is.

Betekent dat nu dat een op de drie Friese stukken uit die tijd van Dorama afkomstig is? Misschien. Maar welke van de drie? Er is weinig kans dat we daar ooit uitkomen. De gemerkte stukken zijn te gering in aantal, en het feit dat Dorama veel 'fijn goed' maakte biedt onvoldoende aanknopingspunten voor een correcte toeschrijving.

Dorama's belangrijke positie op de

Afb. 27

Friese markt is vermoedelijk te danken aan drie factoren: een kwalitatief goed produkt, produktinnovatie (zeker zolang Rinse Jan de scepter zwaaide) in de richting van het 'Bergse' aardewerk, maar misschien nog meer van het sieraardewerk en andere luxe-produkten, en het inlijven van productiecapaciteit door het overnemen van een bedrijf en van diverse bedrijfsgebouwen.

Voor een nadere invulling van het beeld van de negentiende- en twintigste-eeuwse aardewerkproductie is nog veel onderzoek te doen. Zo is het van belang andere Friese centra zoals Workum en Sneek onder de loep te nemen, en zo ook de laatste produktieperiode in kaart te brengen. Ook Stam in Sneek merkte zijn aardewerk een enkele keer!

Nadere studie van Gouda is eveneens essentieel. Een studie naar het Bergse en Friese aardewerk dat er gemaakt is, (er zijn daar misschien meer Leeuwarder potten gebakken dan in Leeuwarden zelf) en vooral naar het eigen Goudse produkt. Graafwerk in afvalhopen, archieven en verzamelingen kan tot een betere omschrijving leiden van de identiteit van de genoemde en andere centra van aardewerkproductie. Bij het bewandelen van die weg zullen imitaties en ontlenin-

Afb. 27. Serviesje, circa 1915 gekocht bij Dorama. Partikuliere verzameling, Leeuwarden.

gen wel steeds voor verwarring en dwaalsporen zorgen.

Tot slot onze dank aan een aantal mensen op wie wij tijdens het totstandkomen van deze verkenning een beroep konden doen: L. J. Weijs van het Gemeentemuseum Het Markiezenhof te Bergen op Zoom voor gegevens en commentaren, W. Dolk van het Gemeentearchief te Leeuwarden, die de effectiviteit van ons archiefonderzoek verveelvoudigde en de nodige vondsten aandroeg, en F. A. de Boer in Workum, een oudgediende in het pottenbakkersvak met een bewonderenswaardig geheugen. Aan onze informanten die Dorama's bedrijf nog gekend hebben onze bijzondere dank: de heer H. Kloosterman, mevrouw W. van der Meulen-Zandstra en mevrouw C. H. Dorama-Buiskool.

Voorts degenen die voor ons museumcollecties ontsloten: de heer J. K. Beetstra, bestuurslid van het Streekmuseum 'Het Admiraliteits-huis' te Dokkum, de heer J. Mulder van het Gemeentemuseum Het Prinsessehof te Leeuwarden, de heren G. Elzinga en D. M. Visser van het Fries Museum te Leeuwarden, de heer S. ten Hoeve van het Fries Scheepvaartmuseum en Oudheidkamer te Sneek en de heer E. M. Ch. F. Klijn van het Nederlands Openluchtmuseum te Arnhem.

Noten

¹¹ H. W. E. Struwe en A. A. Bekaar, *De fabrieken en werkplaatsen vallende onder de veilig-*

heidswet, fotokopie 's-Gravenhage 1966, aanwezig in Algemeen Rijksarchief en enkele universiteitsbibliotheken.

¹² Gesprek met mevrouw F. A. Steenstra te Sneek; zie ook de Catalogus van de Tentoonstelling van het Lemster aardewerk ter gelegenheid van de opening van het nieuwe gemeentekantoor te Lemmer, 1978.

¹³ H. van Gangelen, Een tweetal bijzondere stukken ringeloor-aardewerk met opschrift uit Friesland, in: *Antiek*, 16e jrg. 10, mei 1982, p. 620 e.v.

¹⁴ Zie over Jan Breedenbach 't *Kleine Krantsje*', Leeuwarden, no. 231 en 232, december 1974.

¹⁵ *Leeuwarder Courant*, 7-8-1982.

¹⁶ *Officieele Catalogus der Tentoonstelling te Leeuwarden*, juli-augustus 1906. Andere inzenders zoals C. Steenstra uit Lemmer (Lemster kunstaardewerk) en de Gebr. Tichelaar uit Makkum (tegels en Delfts aardewerk) vielen niet in de prijzen.

¹⁷ *Catalogus der tentoonstelling van voorwerpen van Friesche fabriek- en handwerk- nijverheid en kunstvlijt*, Leeuwarden 1864.

¹⁸ *Officieele Catalogus der Tentoonstelling te Leeuwarden van nationale nijverheid, landbouw, tuinbouw enz.*, Leeuwarden 1896. Mede-inzenders waren C. Steenstra en F. Hoekstra uit Lemmer, F. A. de Boer uit Workum, W. T. Stam uit Sneek en de Gebr. Tichelaar uit Makkum.

¹⁹ Informatie verkregen van de heer L. J. Weijs te Bergen op Zoom.

²⁰ Zie De Kleyn o.c., 2e dr. (noot 2), p. 102. Ottema meldt zelf zijn vondst in: N. Ottema, *De ambachtskunst in het oude Leeuwarden*, in: *Leeuwarden 1435-1935*, Leeuwarden, 1935.

²¹ *Tussen hete vuren*, deel 2 zie noot 2, afb. 48 t/m 55.

²² Dit is het voorwerp waarvan het ons het meest verbaasd heeft het in deze kollektie aan te treffen. Er zijn voorwerpen waarvan de ongeglazuurde buitenkant dikwijls van een geschilderde zwarte bies is voorzien: wijde voorraadpotten met vlakke bodem en twee bandoren, en pannetjes met vlakke bodem, bolle wand, een bandoor en dwars daarop een schenklip. De voorraadpotten komen vooral in midden-Nederland voor, de pannetjes hebben een ruimer verspreidingsgebied. Dorama's potje lijkt een kruising daartussen: de bolle wand als van een pannetje, maar met twee bandoren.

²³ Zie voor een afbeelding van een Leeuwarder pot: J. de Kleyn 2e dr, zie noot 1, p. 199, afb. 157. Meestal hebben de potten in het midden een reliëfversiering. Spaarpotten worden vermeld in het artikel over Jan Breedenbach, zie noot 14.